

britiske og europeiske i Nord-Atlanteren. Midt på 1800-tallet hadde hvalfangst utviklet seg til å bli en verdenomspennende næring med mannskaper fra forskjellige nasjoner der hvalskutene seilte omkring på verdenshavene på leting etter en tilsynelatende uuttømmelig ressurs.

Tran ble en viktig handelsvare i de nye industrialiserte landene. Den ble brukt i lamper som ga folk bedre muligheter til å lese og skrive. Tranoljen smurte de stadig mer kompliserte maskinene og førte den industrielle revolusjon videre. Den ga lys til lamper på dampvog og til togsignaler, og den ble brukt til å produsere såper og kosmetikk, til og med parfymen. Oljen var også en ingrediens i rustbeskyttende malinger og ble senere også brukt i produksjonen av margarin, og til og med i iskrem. Forbrukersamfunnet i vestlige land utviklet seg i takt med en voksende økonomi og en større middelklasse. Hvalprodukter gav råstoff til moteprodukter der bardene fra hvalen ble brukt blant annet i paraplyer og parasoller, hestepisker, korsetter og til spilene som ble brukt til å lage fasong på fasjonable skjørt. Tann fra spermhval ble brukt til pianotangenter. Bein ble benyttet til gjødning, selv om dette stort sett var på hvalfangststasjonene.

Fortjenestene fra hvalfangsten var store: I 1849-sesongen opererte totalt 154 skip i arktiske farvann. Disse fartøyene tok 206 850 tønner med olje fra nordkaper og 2 481 600 pund hvalbein. Verdien av skip og utstyr beløp seg til 4 650 000 dollar (94 702 000 dollar i dagens verdi) og verdien av sesongens fangst var 3 419 622 dollar (69 644 000 dollar).

Rundt midten av 1800-tallet begynte produksjonen av hvalolje i USA å avta. I 1845 ble det produsert 17 000 gallon (mer enn 64 000 liter) hval- og spermolje, verdt mer enn 200 000 dollar i dagens verdi. Dette var det 19. århundrets høydepunkt.

Nedgangen hadde flere årsaker. Den viktigste grunnen var den intensive, industri-

elle fangsten som førte til kollaps i mange av hvalbestandene. For det andre startet nå den neste store oljeboomen, den som var landbasert og som utvunnet olje fra fossile energikilder. Nå kunne en benytte lampeolje basert på oljeprodukter som parafin istedenfor tranolje. I Amerika ble denne overgangen fra marine til fossilbaserte oljer framskyndet av den amerikanske borgerkrigen (1861-1865) da hvalskuter fra New England ble tatt som krigsbytte eller senket. Under krigen ødela føderale krigsskip mer enn 50 hvalskip. I Europa ble også tranlampene erstattet med steinkullgass (et biprodukt fra koksproduksjon for å produsere stål) og senere av elektriske lamper.

Før 1870-tallet var det i hovedsak rettwhaler som grønlandshval, nordkaper- og sørkaper og andre som var lettest å fange. Da mer moderne fartøy og ikke minst harpunen kom, ble det også lettere å fange større og raskere arter som finnhval, blåhval, seiwhal og knølwhal. Industriell hvalfangst fortsatte likevel et godt stykke på vei inn i det 20. århundret. I Norge gav motoriseringen av fiskeflåten i 1920-årene støtet til den moderne vågehvalfangsten. Fra begynnelsen av 1900-tallet deltok norske hvalrederier også i storstilt fangst på storhval i Sørishavet. Denne fangsten ble stoppet da hvalbestandene stod på randen av utryddelse.

I dag er det kun Norge og Japan som fortsatt driver fangst på hval i halvindustriell skala, og fangsten av de forskjellige artene er regulert av strenge kvotestemmelser. I årene mellom 1958 og 1988 gikk den årlige norske fangsten av vågehval (*Balaenoptera acutorostrata*) ned fra rundt 4400 til 0. Hvalfangsten ble gjenopptatt med strenge kvotereguleringer i 1993. I dag fanges det kun noen få hundre hvaler hvert år.

100 år med dokumentasjon av bergbilder

Trond Lødøen

Om bare få uker noterer vi 2012 og hele 100 år siden et av de mest markante kulturminner på Vestlandet første gang ble offentliggjort. I tidsskriftet Oldtiden kunne man i 1912 lese en artikkel med tittelen; «Helleristningsfund ved garden Vingen, Ytre Nordfjord». Artikkelen var forfattet av overrettssakfører Kristian Bing fra Bergen, som et par år tidligere hadde kommet over helleristningene.

Bing hadde oppholdt seg i Bremanger, lengst nord i Sogn og Fjordane for å klatre østveggen av fjellmassivet Hornelen, da han fikk høre om nyoppdagelsene i nærområdet. Klatreren var også en ivrig amatørarkeolog som straks fattet interesse for opplysningene. Kort tid etter ble han tatt vel imot av eier Thue Gullaksen Vingen som viste frem serier av dyrefigurer hugget inn i svaberg og jordfaste stein rundt en liten fjordarm rett øst for Hornelen. Bing kunne for alvor slå fast at det virkelig dreide seg om forhistoriske helleristninger, og var ellers overveldet av bildene, noe som også må ha inspirert eieren, som i tiden fremover varslet om en rekke nyoppdagelser – både liggende fremme i dagen men også slike som han sørget for ble gravd fram under mose og lyng.

Det hører med til historien at Bing også hadde andre interesser og så umiddelbart potensialet i den kraftfulle fossen som gikk kast i kast nedover fjellsiden innerst i pollen og kjøpte liksom godt hele gården

av Thue Gullaksen Vingen noen år etter. Fallrettighetene solgte han videre til andre aktører med en eventyrlig fortjeneste, før de endte opp som en del av Elkems industrigrunnlag. Et par parseller ble beholdt, mens bergene med helleristninger i stor grad ble solgt videre til Bergens Museum. Endelig er det at det i dag er Universitetet i Bergen som både er eier og forvalter av kulturminnene i Vingen. Sistnevnte oppgave er dessuten et samarbeid med kulturavdelinga ved Sogn og Fjordane fylkeskommune, det hele delegert til oss av Riksantikvaren.

For Thue Gullaksen Vingen og lokalkjente hadde bildene vært kjent i lang tid da Bing besøkte Vingen, trolig allerede fra rundt 1884, men opplysningene om ristningene var i liten eller bare beskjeden grad spredt videre til andre. Artikkelen til Bing markerte derfor et klart vendepunkt for stedet og førte til en voldsom interesse. Allerede samme år var representanter fra Bergens Museum på plass og en gikk straks i gang med å planlegge hvordan hel-

leristningene - som en etter hvert ble klar over talte mange hundre figurer - kunne dokumenteres. Den aller første dokumentasjonen ble gjennomført av Jan Petersen og museets preparant Olav Espevoll. Haakon Shetelig som var styrer ved Bergens Museum, besøkte stedet året etter sammen med Petersen og innså det store potensialet i Vingen. Han engasjerte straks den svenske arkeologen Gustaf Hallström for å gjennomføre en vitenskapelig undersøkelse av ristningene. Shetelig mente Hallström var aller best egnet til denne oppgaven på grunn av sitt mangeårige arbeid med dokumentasjon av ristninger i Sverige, bla den store lokaliteten Nämforsen i Ångermanland som han publiserte allerede i 1907. Samme år – i 1913 - var Hallström på plass i Vingen, også han assistert av preparant Espevoll, og dokumenterte om lag 600-700 figurer. Ikke bare var han en dyktig arkeolog, han var også en svært habil fotograf som har gitt oss unik innsikt i områdets karakter slik det så ut på begynnelsen av århun-

dret, da det blant annet var mange fastboende i Vingen.

Det tok likevel lang tid for Hallström å gjøre seg ferdig med dokumentasjonen i Vingen og få dette publisert. På begynnelsen av 1920-tallet kan det virke som om Shetelig må ha blitt lei av å vente på at Hallström skulle publisere sitt tilfang – og rett og slett blitt urolig for at hans dokumentasjon ikke ville bli ferdigstilt. Samtidig hadde en annen bevissthet grodd frem hos norske arkeologer, at publisering av originalmateriale her til lands burde forbeholdes norske forskere. Dette var faktorer som trolig medførte at Shetelig nå gav Johs Bøe, som allerede var ansatt ved Bergens Museum, i oppdrag å publisere samtlige vestnorske helleristninger.

Bøe gjennomførte feltdokumentasjon gjennom sommeren 1925 og 1927, også han assistert av Espevoll, og publiserte over 800 figurer - i sin *Felszeichnungen im Westlichen Norwegen*, som del av Bergens Museums Skrifter i 1932.

Hallström på sin side hadde fortsatt sitt monumentalarbeid om fangststeinalderens bergkunst i Skandinavia med feltopphold ved så og si samtlige kjente felt med veideristninger her til lands, hvor han også forsøkte å se likhetstrekk mellom enkeltfelt, analysere stiltypen, se sammenhenger og trekke konklusjoner. Omfanget var blitt temmelig stort og publiseringen stadig utsatt. For han ble det nyttig at Bøes publisering ble tilgjengelig, for han i 1938 kunne publisere sitt

eget arbeid om Vingen – og hele 38 andre lokaliteter under tittelen *Monumental art of Northern Europe: The Norwegian Localities*.

Knappe to år etter at Hallströms dokumentasjon og fortolkning var publisert, var ekteparet Eva og Per Fett i de samme traktene for å undersøke noen helleristninger som det kan virke som om hverken Bøe eller Hallström fikk tid til å undersøke - ved nabogården Vingelven. Disse inkluderes ofte i det som kan omtales som Vingenområdet, åpenbart del av den samme tradisjonen som det øvrige ristningstilfanget i området, og er derfor naturlig å ta med her. Deres arbeid ble publisert i Bergens Museums årbok i 1941 som *Nye ristninger i Nordfjord: Vingelva og Fura*.

Etter denne publikasjonen går Vingenområdet inn i sin roligste periode med hensyn til dokumentasjon og publisitet for man 20 år etter, på begynnelsen av 1960-tallet, gjør store nyoppdagelser i området. Nå var det Egil Bakka som gikk i gang med å sikre nytt tilfang. Bakka hadde med seg en rekke studenter, fra både Bergen og Oslo og ble dessuten ofte assistert av en lokal hjelper - Helga Vingelven - fra nettopp nabogården. I tillegg hadde han uvurderlig hjelp av Peder Vingen – nest yngste sønn av Thue - som holdt til i Vingen store deler av året og som hadde detaljert oversikt over et stort antall bilder. Utover på 1960-tallet ble det jevnt og trutt funnet nye figurer noe som medførte at Bakkas planer om å publisere det nye til-

fanget, stadig ble utsatt. Han kom heller aldri helt i mål med dette arbeidet på grunn av sykdom og en alt for tidlig død. Flere viktige artikler som delvis tok opp i seg tilfanget fra Vingen, ble imidlertid publisert av Bakka på 1970-tallet bla; *Om alderen på veideristningene* utgitt i Viking i 1973, og *On Shoreline dating of Artic Rock Carvings in Vingen, Western Norway* i Norwegian Archaeological Review i 1979. Bakka etterlot seg et omfattende dokumentasjonsmateriale, med bilder, kalkeringer og avstøpninger, samt en rekke velskrevne dagbøker som omfattet mer enn 700 nye figurer.

Den vanskelige forvaltningen

Utover på 1970-tallet økte interessen for Vingen blant publikum.

Samtidig økte presset fra reiselivsnæringen om bedre tilgjengelighet. Dette førte til at det ble anlagt gangstier mellom de største ristningsfeltene, laget brosjyrer og satt opp informasjonsskilt. I samband med denne første tilretteleggingen, ble også flere av ristningsfeltene malt opp fordi ristningene kunne være vanskelige å se for et utrenet øye. Parallelt med dette begynte en for alvor å innse at bergkunsten var i ferd med å forvitne bort. Nå ble en annen type dokumentasjon satt på dagsordenen – nemlig kartlegging av skader og studier av den befattning bergkunsten var i. Hallström og Bøe hadde alt tidlig på 1900-tallet påpekt at ristningene i Vingen var svært medtatte. I dagbøkene til Bakka fra 1960- og begynnelsen av

■ Panoramabilde fra Vingen med Vingepollen midt imot. Ristningene er spredt rundt i området, på svaberg, jordfaste blokker og mindre stein.

Opprinnelig styrtet en foss ned fjellsidene innerst i pollen, men denne er i dag regulert bort (Fotograf Arve Kjersheim).





■ Tidligere eier Thue Gullaksen Vingen fotografert på gården i 1913 av den svenske arkeologen Gustaf Hallström.

1970-åra bekreftes dessuten ristningenes dårlige bevaringstilstand. Fra midten av 1960-åra og framover ble ristningene dessuten utsatt for flere tilfeller av stygt hærverk. En rekke felt ble tilgriset med tusjrabbel og maling, i tillegg til at mange figurer ble skadd med dype og skjæmmende riper. Kartleggingen på 1970-tallet konkluderte med at tilstanden for ristningene i Vingen var særlig kritisk og at det hastet med å finne mottiltak. Denne situasjonen samt opplysninger om mange andre felt som var i en kritisk tilstand, medførte at det ble satt i gang aktiv forskning for å finne frem til den beste sikringsmåten og de mest egnede konserveringsmetoder.

Den våknende erkjennelsen av et stort skadeomfang, aktualiserte dessuten behovet for et mer omfattende vern enn Lov om kulturminner var i stand til å innfri på slutten

av 1970-tallet. Dette førte til at Vingen ble opprettet som Landskapsvernområde, men hindret likevel ikke at lokaliteten ble utsatt for nye tilfeller av hærverk. Forskerne som besøkte Vingen både på 1980-tallet og 90-tallet, fikk seg flere ganger en støkk i livet. Mange felt var kraftig tilgriset av maling og en rekke enkeltfigurer var vandalisert av streker og det som kunne virke som forsøk på å rispe bort figurene i sin helhet. Delvis foranlediget av dette samt den kritiske tilstanden mange felt var i rundt om i landet, medførte at Riksantikvaren kunne presentere en landsdekkende registrering der det gikk fram at mer en 90 prosent av landets bergkunstlokaliteter hadde ulike grader av skader. Denne dokumentasjonen rundt midten av 1990-tallet ledet senere frem til Bergkunstprosjektet.

■ Dokumentasjonsarbeid i 1913. Preparant Espevoll tar seg ei pipe mens han venter på at fotografen skal gjøre seg ferdig. Fotograf Gustaf Hallström.



■ Johs. Bøes monografi om Vingen, publisert i 1932.

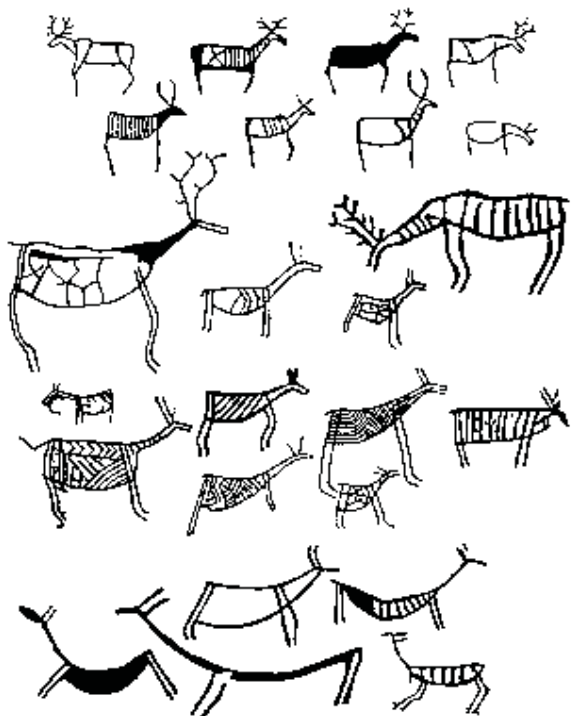
Bergkunstprosjektet

Under *Riksantikvarens Nasjonale Bergkunstprosjekt* i tidsrommet mellom 1996 og 2005 ble det satt nytt fokus på Vingen, hvor en rekke forskningstilnærminger ble gjennomført for å finne ut hva som førte til nedbrytingen av berget og ødeleggelsen av bildene. I løpet av prosjektperioden ble det nedlagt et stort arbeid med å dokumentere klima og vegetasjonsutvikling, samt kjemiske og biologiske nedbrytingsprosesser. Alt tidligere dokumentasjonsmateriale måtte dessuten gjennomgås og sammenholdes med forholdene i terrenget. Dette resulterte i intens og langvarig leiting i området for å finne

igjen felt og figurer som Hallström, Bøe og Bakka hadde dokumentert, men som i åras løp var blitt dekket av tjukke lag med lav, overgrodd av torv eller som bare var fragmentarisk bevart. Selv om de tre pionerene i Vingen var svært omhyggelige med selve dokumentasjonen av bergbildene, var det ikke alltid like lett å finne ut av lokaliseringsbeskrivelsene deres. Her spiller selvfølgelig mange faktorer inn, blant annet må tilgroing av området ta sin del av skylden. Et annet forhold er at ristningene ofte finnes på små og uanselige steiner som det er vanskelig å gi en god stedsangivelse for i det stein- og blokkrike Vingenlandskapet. Søk

■ Et av de mest avfotograferte motivene i Vingen hvor Hornelen ruver over landskapet lengst bak i bildet. Toppen ble besteget flere ganger av Kristian Bing og om lag tusen år tidligere av Olav Trygvasson. I midten Vingeneset hvor det finnes mange ristninger og lengst fremme noen av motivene som finnes på bergryggen Hardbakken. Fotograf Trond Lødøen.





■ Forsøk på forstå utviklingen av dyrefigurene i Vingen utarbeidet av Egil Bakka. Han argumenterer for en endring av stil og uttrykk gjennom fire faser hvor eksempler på den eldste typen - den mest naturalistiske - er gjengitt øverst og hvor de etterfølgende fasene som gradvis blir mer stilistisk og skjematisk er presentert under.

etter figurene som Bøe, Hallström og Bakka hadde dokumentert, førte til at ytterligere 6-700 figurer kom for en dag, slik at omfanget i dag er om lag 2300 figurer. Men vi vet med sikkerhet at antallet kommer til å stige i årene som kommer. Under årene med bergkunstprosjektet og senere på 2000-tallet ble det dessuten gjennomført en rekke arkeologiske utgravninger som har gitt oss

verdifull tilleggsinformasjon om bruken av området i forhistorisk tid. Dette gjør oss enda bedre i stand til å forstå hva alle bildene i berget kan ha betydning.

Under årene med bergkunstprosjektet innså en dessuten at verken opprettelsen av Vingen Landskapsvernområde, fredningsbestemmelsene i lovverket eller omfattende tilretteleggings- og informasjonstil-

tak hindret skader på ristningene, noe som i stor grad ble forårsaket av ukontrollert ferdsel. Dette medførte at det i 2001 ble innført en permanent fredning av ristningsområdet med et generelt ferdsels- og ilandstigningsforbud, men hvor det i dag gis dispensasjon for organiserte grupper med autoriserte guider, samt forskere og forvaltningspersonell.

Status 2012

Dette er i grove trekk historikken for Vingen oppsummert. For å gi andre innblikk i hva stedet representerer har Gro Mandt og undertegnede, begge arkeologer ved Universitetet i Bergen, et mål om å publisere i alle fall deler av vår kunnskap om Vingen i løpet av 2012. Vi har jobbet lenge med denne lokaliteten og fått noe vi all beskjedenhet vil kalle et unikt innblikk i stedets historie, mystikk og karakter, og som vi ønsker å formidle videre – og nærmest gjøre opp status for dette kulturminnet. Vårt bidrag er ment å sikre Vingens kunnskapspotensial for kommende slekter, og kanskje bidra til et fornyet fokus for kulturminnet. Her vil også det formidable arbeidet som Egil Bakka gjennomførte på 1960-tallet trekkes frem. Publiseringen i *Oldtiden* ble opptakten til et vedvarende dokumentasjonsarbeid, som har vart i 100 år, og som vi vet kommer til å fortsette i årene som kommer. For vår del har det også vært nyttig å høste av den kunnskapen som er overlevert oss fra folk som i lang tid har hatt tilhold i området her, i første rekke Vingelvenfamilien.

Hva slags karakter vårt bidrag vil ha, vil vi nødig avsløre i detalj for



■ Flere rekker av særlig dyrefigurer langs denne lange bergryggen – kalt Hardbakken kommer godt frem i kveldsbelysning fra sola (Fotograf Arve Kjerseim).

det ser dagens lys, men intensjonene er å samle all relevant forskningsdokumentasjon fra Vingen og gjøre denne tilgjengelig for andre forskere og interesserte. Vi har fortsatt faglige interesser knyttet til lokaliteten, men har for lengst innsett at stedet er utømmelig som kilde til kunnskap om den forhistoriske virksomheten i området. Mange spørsmål står fortsatt ubesvarte, men slik vi ser det, er det på høy tid å eksponere vår viten overfor andre. Nettopp på denne måten kan fagdebatten om hva Vingen representerer, best fortsette.

■ Oversiktsbilde over området Bakkane inne på Vingenterrassen. I midten to steinaldertuffer med sjakt gjennom mellomliggende veggvoller som del av en arkeologisk undersøkelse av undergrunnen. Svært mange av de omkringliggende blokker og jordfaste stein har bergkunst hugget inn i seg (Fotograf Trond Løden).



Storbønder og småkonger fra Vestlandets ældre jernalder

Søren Diinhoff

Folk flest er nok af den opfattelse at Norge blev samlet som et land engang i vikingetiden, og hvis ikke det lykkedes for Harald Hårfager efter sejren i Hafsrjord i 872, så havde i det mindste Olav Trygvason eller Olav den Hellige mere held med sig godt hundrede år senere. Arkæologiske fund viser imidlertid at der i virkeligheden var tale om en mere langvarig process som begyndte allerede flere hundrede år tidligere i midten af romersk jernalder, nogenlunde omkring år 200 efter vor tidsregning.

Den norske arkæolog Bjørn Myhre har således i flere artikler beskrevet hvordan processer i ældre jernalder førte til centralisering af magt hos en elite. Han skriver at der etablerede sig territoriale stammeområder ledet af lokale fyrster i sen romersk jernalder og folkevandringstid (175 – 600 e.v.t.). Man kan nærmest tale om regionale kongedømmer. Her var sociale, økonomiske, religiøse og militære beslutninger centraliseret rundt det herskende aristokrati.¹ Denne model har vundet almindelig anerkendelse og anvendes i dag som karakteristisk for hele det nordgermanske område.

Myhre byggede sin beskrivelse på kendskab til rige grave, bygdeborge og store naust, for dengang var der endnu ikke fundet spor efter de gårde som måtte have huset eliten. Det er der imidlertid i dag,

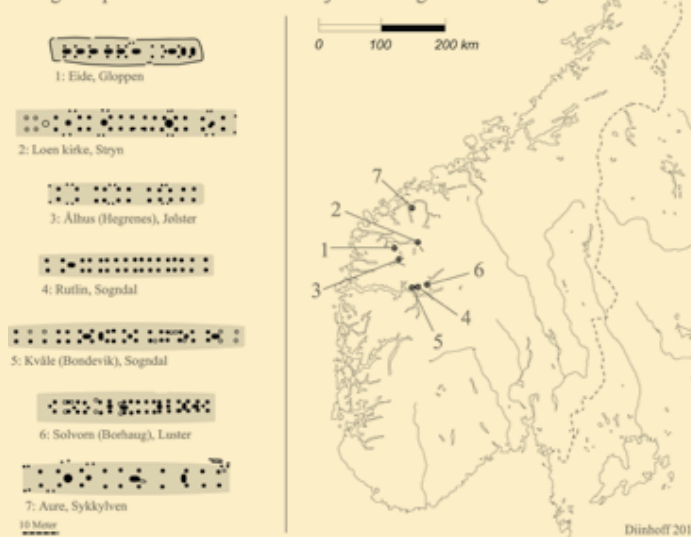
for Bergen Museum (nu Universitetsmuseet i Bergen) har gennem de seneste år gennemført en række arkæologiske udgravninger af nogle bemærkelsesværdige store gårdsanlæg netop fra ældre jernalder. Vi er overbeviste om at disse store gårde har været residenser for lokale storbønder og at det er her vi finder den sociale elite som skulle etablere de første lokale kongedømmer.

Syv mægtige gårde er indtil nu blevet afdækket på Vestlandet (fig. 1). Det er store produktionsanlæg som tydeligt repræsenterer en ny type samfund. Der var stadig gårde af «normal» størrelse men fremkomsten af disse kæmper viser, at der havde etableret sig et mere socialt differentieret samfund med et tydeligt hierarkisk bosætningsmønster. Det kommer klart frem i en grafisk sammenligning. På figur 2 ses to førromerske gårde (500 - 0 f.v.t.) fra lokaliteten Mo som ligger

ved Ørsta.² De to måler henholdsvis 120 m² og 128 m². Til sammenligning har gården fra Eide 520 m² under tag og Kvåle hele 675 m². Der er ingen tvivl om at de store gårde var meget større produktionsenheder og blev drevet af et hushold som overskred den enkelte familie.

De udgravede storgårde har en række fællestræk. De er alle lokaliseret topografisk centralt og ligger ofte i knudepunkter hvor transport over land- og søvej har mødtes. De har haft rig adgang til de vigtigste ressourcer på indmarkens frugtbare jord hvor korn blev dyrket, og på udmarkens omfattende græsningsarealer. På flere er der fundet samtidige rige grave i umiddelbar nærhed, og det viser at de gravlagte, som har boet på gårdene, har tilhørt en økonomisk og social elite. Et træk er også at disse gårde synes at opretholde sin høje status over et meget langt tidsrum. Den ledende

Storgårde på Vestlandet fra romersk jernalder og folkevandringstid



Farmsteads of the Early Iron Age

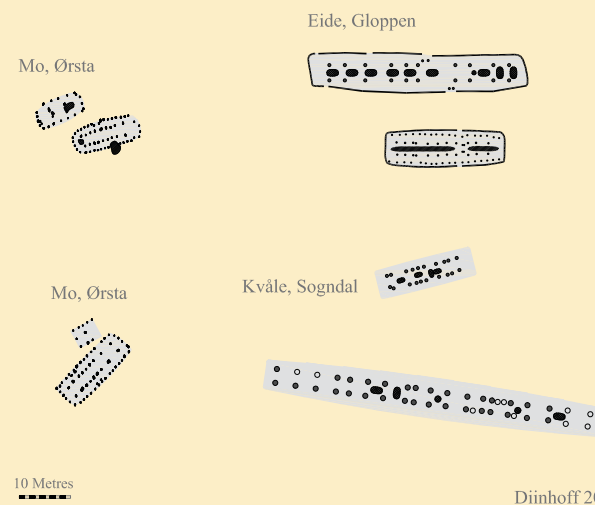


Fig. 1. Syv lokaliteter fra Vestlandet med storgårde fra yngre romersk jernalder og folkevandringstid. Med sort udfyldning vises fundne stolpehuller, vægggrøfter og ildsteder. Grå signatur viser bygningernes formodede gulvareal. Grafik: S. Diinhoff.

1 Myhre 1988
2 Diinhoff 2008